

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

129:4. 2009

ÖVERSIKT

Första världskrigets historia blir arkeologi när den siste veteranen är död

Av Nils Fabiansson

Frédéric Adam, *Alain-Fournier et ses compagnons d'arme: une archéologie de la Grande Guerre* (Metz: Editions Serpenoise, 2006). 219 s.

Yves Desfosses, Alain Jacques & Gilles Prilau, *L'archéologie de la Grande Guerre* (Rennes: Editions Ouest-France/INRAP, 2008). 128 s.

Andrew Robertshaw & David Kenyon, *Digging the trenches: the archaeology of the Western Front* (Barnsley: Pen & Sword Books, 2008). 208 s.

Nicholas J. Saunders, *Killing time: archaeology and the First World War* (Gloucestershire: The History Press Ltd./Sutton Publishing, 2007). 250 s.

Det är betecknande för sakens tillstånd att det först inte fanns något alls publicerat, att det sedan, i slutet av 1990-talet, började dyka upp enskilda rapporter och artiklar, och att det plötsligt under 2006–2008 kom ut fyra böcker i ämnet. Den brittiske antropologen och arkeologen Nicholas J. Saunders urskiljer fyra olika faser i första världskrigets arkeologi: 1914–1918, då skyttegravsgrävandet gav möjlighet åt klassiskt skolade officerare att studera vad som kom i dagen, vilket kunde vara åtskilligt; 1919–1990, då de ifyllda skyttegravarna främst var av intresse för lokala skrothandlare och så småningom tillresta militariasamlare med metalldetektorer; 1990–2001, när franska arkeologer började ta hänsyn till världskrigets materiella lämningar vid framför allt några större exploateringsutgrävningar inför motorvägs- och snabbtågsbyggen, samtidigt som semiprofessionella internationella grupper med myndigheternas tillstånd gjorde undersökningar av arkeologisk karaktär; och 2002 till nutid, när både franska och belgiska myndigheter mer eller mindre kulturmiljöskyddat krigslämningarna. Som ett talande exempel kan nämnas att en planerad motorväg genom södra Flandern stoppades efter arkeologiska undersökningar 2002–2005 av områdets omfattande spår från slagen vid Ypern.¹ Att en förändring har skett, visar sig även genom att de

1. Se även Marc Dewilde, Nicholas J. Saunders m. fl., "Belgium's new department of First World War archaeology", *Antiquity* 78:301 (September 2004), <<http://antiquity.ac.uk/ProjGall/saunders/>>, 25/8 2009.

officiella museer, som i Frankrike och Belgien givits uppgiften att berätta om kriget, sedan ett tiotal år i sina montrar även ställer ut det som plöjts upp ur marken – det som fått sin patina av den gyttja, jord som lera som kriget utspelades i och som soldaterna levde, dog och begravdes i – i stället för att, som tidigare, endast visa upp prydliga uniformer och blänkande militära föremål. Av någon anledning skulle i stort sett samtliga människor som upplevt kriget ha hunnit avlida innan man insåg det historiska värdet av det som förut endast betraktats som skrot och ruiner: den siste veteranen från västfrontens skyttegravar, britten Harry Patch ("the last Tommy"), dog den 25 juli 2009, 111 år gammal.²

I den amerikanska historiska arkeologin, i vilken slagfältsundersökningar ingår, läggs fokus vid den dokumentlösa historien – indianernas, slavernas och soldaternas historia – och med arkeologiska metoder sållas detaljer fram från en historisk plats, vilket ger resultat som inte sällan kullkastar populära legender och nationella myter som skapats och vidmakthållits av det vita Amerika.³ Det finns i Sverige verksamhet som går under beteckningen slagfältsarkeologi, och diverse fortifikationer och andra militära anläggningar från 1900-talet har fått kulturmiljöskydd, men något liknade det som sker i Frankrike och Belgien i dag har inte gjorts här sedan utgrävningen 1936–1937 av 1719 års massgrav vid Handöl i de jämtländska fjällarna,⁴ vars fynd länge varit utställda i en egen monter i Armémuseum. Vid den utgrävningen, liksom vid dagens arkeologi längs västfronten, var inte uppmärksamheten riktad mot de militära kampanjerna eller deras resultat i något hänseende, utan mot krigets existentiella dimensioner.

2. Vid sin död var Harry Patch den äldste mannen i Europa och den tredje äldste i världen. Den siste tyske krigsveteranen, Erich Kästner, dog i januari 2008; den siste från Österrike-Ungern, Franz Künstler, dog i maj 2008. Den officiellt siste franske veteranen, Lazare Ponticelli, fick en statsbegravning i mars 2008, men den siste fransmannen som deltog i kriget dog först i november 2008 (man måste varit i fronttjänst minst tre månader för att officiellt räknas som veteran i Frankrike). Den ende brittiske krigsveteran som i skrivande stund (augusti 2009) fortfarande lever är den f. d. matrosen Claude Choules, 108 år. Choules bor sedan 1926 i Australien, och man noterade en antiklimax i brittisk press när det blev bekant att den siste krigsveteranen i Storbritannien inte också var den siste brittiske krigsveteranen. I USA finns ytterligare en 108-årig krigsveteran, Frank Woodruff, som dock inte var skyttegravssoldat i ordets gängse mening. Woodruff kommer att hedras genom att begravas på Arlington National Cemetery i Washington D.C., där som bekant bl. a. John F. Kennedy är begravd. Sannolikt kommer även Choules att ges någon typ av statsbegravning, även om så ännu inte yttrats officiellt.

3. För några stilbildande arbeten, se exempelvis Douglas Scott m. fl., *Archaeological perspectives on the Battle of the Little Bighorn* (Oklahoma 1989), och Clarence R. Geier & Susan E. Winter (red.), *Look to the earth: historical archaeology and the American Civil War* (Knoxville 1994).

4. Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), Topografiska serien, Jämtland, Åre socken, Handöl, "Rapport om undersökning av karolinergrav i Handöl", Åre socken, 15/8 1936; "Undersökningsrapport jämte fyndförteckning" (Handöl), 10/9, 1937; Fotografisamlingen, Profana samlingen, Medeltid och nyare tid, Jämtland, Karolinergraven vid Handöl, Åre socken.

Nicholas J. Saunders har under det senaste decenniet varit den främsta länken mellan fältarkeologin och akademien genom ett antal konferenser och publikationer. Hans *Killing time* blev också den första seriösa sammanställningen av hur de materiella lämningarna från första världskriget har kommat att spela en allt större roll för tolkningen av kriget, både populärt och akademiskt. Saunders ger en god bild av arkeologins inflytande över processen, men hans perspektiv är antropologens kanske mer än historikerns eller arkeologens, och han pekar framför allt på sådant som betydelsen av den materiella kultur som kriget skapade: på de överlagringar av betydelser som krigets landskap har fått genom åren – från slagfält till röd zon och gravfält, till politisk samlingsplats och turistmål etcetera – liksom på personliga minnesföremåls betydelseförändring mellan generationerna.

Frédéric Adam, författaren till *Alain-Fournier et ses compagnons d'arme: une archéologie de la Grande Guerre*, är till skillnad från Saunders en regionalt anställd uppdragsarkeolog som vanligtvis följer grävskoporna under vägarbeten – med undantag av att han 1991 tog på sig en av fransk arkeologis mest kontroversiella utgrävningar: att undersöka en militär massgrav med 21 skelett i Lorraine, där den franske författaren Alain-Fournier förmodades ha begravts i september 1914. Utgrävningen satte omedelbart i gång en stor debatt i fransk media och inom fransk arkeologi, men den officiella rapporten, som boken får betraktas som, dröjde 15 år, delvis – enligt vad man påstår – på grund av den franska militära arkivsekretessen vad gäller stupade.

Alain-Fournier et ses compagnons d'arme är en mycket traditionell arkeologisk produkt – bortsett från vad som undersöktes naturligtvis. Det är en minutiös dokumentation av det lika noggranna fältarbetet, med all vederbörlig arkeologisk registrering såsom lodfoton och andra fotografier av utgrävningen, planritningar, stratigrafiskisser och kartor samt en osteologisk analys av benmaterialet. På alltsammans följer en 40 sidors fyndförteckning och andra bilagor. När innehållet är lika okonventionellt som förpackningen är konventionell, får man nog lov att betrakta publikationen som ett slags experiment inom historisk arkeologi.

En stor del av boken handlar om fyndmaterialet, det vill säga skeletten och deras skador. Rapporter från arkeologiska undersökningar av krigsskådeplatser blir, av naturliga skäl, ofta tankeväckande skildringar av krig. Det gäller också utgrävningarna av andra hemska massgravar, som exempelvis den nämnda graven i Handöl, Korsbetningen utanför Visby från 1361, som grävdes ut 1928–1930, eller mer nära i tiden, Srebrenica från 1995. Adams arkeologiska

undersökning av ett stycke första-världskrigshistoria – ett ämne som annars vanligtvis domineras av militärhistoriker – är, förutom en extrem närbild av krigets fasa, också en socialhistorisk berättelse som åstadkommer en närmast kroppsligt förnimbar förståelse av de sociala skillnaderna i samhället, i detta fall illustrerat exempelvis genom skillnaderna i kroppslängd och tandhälsa mellan manskap och officerare.

Alltsedan händelsen i Lorraine ägde rum i krigets inledning – alltså vid den tid som den internationella opinionen rasade som kraftigast över de illdåd mot civila som tyskarna gjorde sig skyldiga till i Frankrike och Belgien – har den allmänt vedertagna uppfattningen i Frankrike varit att de franska soldaterna infångades och kallblodigt avrättades av tyskarna. Den arkeologiska undersökningen av massgraven ger dock inte stöd åt den krigstida franska versionen. Tvärtom verifierar utgrävningen hypotesen, som förts fram av senare tids historiker, att de franska soldaterna i själva verket dödades i strid efter att de angripit en tysk sjukvårdsgrupp. Den livliga debatt som följde på undersökningen visar att det ännu i dag är kontroversiellt i Frankrike att ifrågasätta de anklagelser om tyska övergrepp som berättigade Versaillesfredens hårda villkor.

Vare sig Saunders eller Adam teoretiserar över den verksamhet de själva är inblandade i, men båda författarna framhåller första världskrigets arkeologi som något som främst handlar om att hålla minnet av kriget vid liv. Adam talar exempelvis om arkeologi "au service de la mémoire vive" (s. 144) och Saunders skriver att "excavation of Great War sites is a memory-making activity" (s. 230). Det är argument som övertygar och legitimerar denna kontroversiella forskning i Storbritannien och Frankrike – två länder, eller imperier, som tillsammans förlorade drygt 2 500 000 män i kriget.⁵ Jag återkommer till det kontroversiella i att gräva på västfronten, men det skall understrykas att första världskrigets arkeologi är mycket mer än minnesträning – och det är mycket mer än lokala angelägenheter av skrotkaraktär, som det ibland kan viftas bort som på kontinenten, och det rymmer långt större dimensioner än *remembrance* och *reburial*, vilket kan förefalla vara brittenas stora engagemang. Lämningarna ses numera allt oftare som vad de faktiskt är, nämligen de materiella kvarlevorna efter ett av världshistoriens största skeenden, något som påverkade och påverkar inte bara de krigförande nationerna utan hela världen. Slagfältsområdet kring Verdun ger på alla sätt intryck av att vara

5. I Tyskland har intresset varit betydligt svalare för första världskrigets arkeologi och historia, till stor del på grund av att det har överskuggats av bearbetningen av andra världskriget.

en nationalpark, men skyddas trots allt inte av mer än Frankrikes allmänna lagstiftning kring historiska och förhistoriska miljöer (vilket innebär förbud mot att använda metalldetektorer och att gräva etc.), förutom några kanske lite speciella restriktioner avseende somliga aktiviteter, ”i syfte att respektera världskrigets deltagare”.⁶ camping, lek, spel och musik är förbjudet, något som markeras med förbudsskyltar och som noga övervakas av gendarmeriet. Flera ståtliga borgar och andra historiska monument i Frankrike och Belgien har satts på Unescos världsarvlista, liksom kulturlandskap som den vackra Loiredalen, men än så länge har inte krigslämningarna vid exempelvis Verdun hamnat på listan, trots att dessa uppfyller de kriterier som krävs och är minst lika unika, monumentala, historiska och hotade av exploatering och förfall som de av Unesco upptagna platserna – dessutom är de sannolikt av betydligt större internationell historisk signifikans.⁷ Detta är endast att beklaga: inte bara fina och trevliga saker borde ges officiell status som internationellt kulturarv.⁸

Trots att *Digging the trenches* i det närmaste saknar litteraturhänvisningar eller annan källförteckning, vilket nog skall lastas förlaget snarare än författarna, skall det sägas att militärmuseiintendenten Andrew Robertshaw och arkeologen David Kenyon har skrivit en riktigt utmärkt översikt över första världskrigets arkeologi. Underlaget till boken är de arkeologiska undersökningar som gjordes tack vare produktionen av den (tyvärr överdrivet populariserade) brittiska TV-dokumentärserien *De okända soldaternas historia* (*Finding the fallen*), vilken sändes i Kunskapskanalen våren 2009 med repris på hösten. Boken är dock framför allt en skildring av västfronten 1914–1918, skriven med utgångspunkt i krigets arkeologiska lämningar, något som är anmärkningsvärt i det för övrigt så förutsägbara utbudet av böcker om första världskriget. Det är också den enda av de fyra böcker som behandlas i denna översikt i vilken författarna, på åtminstone något djup, diskuterar arkeologins roll i första världskrigets historia, alltså på vilket sätt arkeologin har ett värde i det större sammanhanget. De menar exempelvis att “the whole pursuit of Great War archaeology has as its goal an effort to reach past the simple memorialisation of the war and try to present the experience of it”, och vidare – inte minst viktigt – att man genom arkeologin kommer “closer to the

6. Brev från Prefecture de la Meuse, 10/12 1999.

7. För kriterierna, se <<http://whc.unesco.org/en/criteria>>. Listan över världsarvet finns på <<http://whc.unesco.org/en/list>>, 25/8 2009.

8. Se Mats Burström, *Samtidsarkeologi: introduktion till ett forskningsfält* (Lund 2007) s. 46, 103.

real character of the conflict" (s. 17, 34). Inte heller oviktigt är att de i detalj förklarar, för alla som inte är eller har varit direkt inblandade i grävningarna, de specifika arkeologiska grundförutsättningarna, såsom stratigrafi, bevarandeförhållanden, fyndtyper, fyndsammansättningar och nomenklatur, samt naturligtvis problemen med hanteringen av mänskliga kvarlevor, och, inte att förglömma i denna minst sagt udda arkeologiska arbetsmiljö, säkerhet.⁹

L'archéologie de la Grande Guerre, av Yves Desfosses, Alain Jacques och Gilles Prilaux, är ett måste för var och en som har det minsta intresse för konflikthistoria eller historisk arkeologi. Författarna är de fältarkeologer, som vid sidan av Frédéric Adam ovan, under de stora snabbtågs- och motorvägsbyggena i Nordfrankrike på 1990-talet, skapade en ny praxis för historisk arkeologi i Europa genom att betrakta första världskrigets materiella lämningar som arkeologiskt källmaterial och internationellt kulturarv. Boken är mer än en sammanställning och vidareutveckling av de olika mindre rapporter och artiklar som de producerat: det är också en sorts arkeologernas vitbok och genmäle till det som rapporterats om utgrävningarna i framför allt brittisk media, som med ett strängt öga vakar över allt som sker på det som utgjorde den brittiska sektorn av västfronten. Författarna konstaterar också, att på samma sätt som de samtida arkeologiska utgrävningarna av massgravarna från spanska inbördeskriget har orsakat våldsam debatt, har vissa av deras undersökningar längs västfronten orsakat mycket – häpnadsväckande mycket, skulle nog tilläggas – häftig polemik (s. 123).

Polemiken i Storbritannien började med *Battlefield scavengers*, en TV-dokumentär som sändes på Remembrance Sunday¹⁰ år 2000. Dokumentären visade hur en grupp belgiska amatörarkeologer grävde ut brittiska skyttegravar utanför Ypern, i vilka man påträffade flera stupade brittiska soldater. Som nämnts fanns vid den tiden ett flertal frivilliga entusiaster som i olika konstellationer bland annat undersökte skyttegravar och skyddsrum, dokumenterade omfattande underjordiska tunnelsystem eller rekonstruerade enskilda platser i syfte att ge dem ett ökat turistvärde. Belgarna i dokumentären skildrades dock som giriga militariasamlare som helt enkelt plundrade stupade brittiska krigshjältar. Saken blev omtalad som en skandal i den brittiska pressen

9. För en uttrycksfull bild av arbetet med krigets livsfarliga lämningar, se Donovan Webster, *Aftermath: the remnants of war* (New York 1996).

10. Remembrance Sunday (söndagen närmast Remembrance Day den 11 november) är den dag då man officiellt i Storbritannien högtidlighåller minnet av de stupade i första och andra världskriget liksom i Falklandskriget, Irak och andra krig i modern tid.

och svallvågorna nådde även de övriga delarna av Samväldet.¹¹ Samtidigt var professionella franska arkeologer verksamma vid andra platser längs den före detta fronten, vilket innebar att de plötsligt fick oväntat stor uppmärksamhet av brittiska turister och journalister. Sensationspressen kunde emellertid här inte tala om slagfältsplundring, eftersom de professionella grävningarna ofta gav möjlighet att identifiera och begrava soldater som varit saknade sedan kriget. Man började nu i brittisk media och på debattföra på nätet alltmer betrakta grävningarna mindre som gravskändning än som en möjlighet att, om inte alltid identifiera, så åtminstone ge saknade (brittiska) soldater en ordentlig grav.

Polemiken rymmer dock ytterligare en kontroversiell dimension i Storbritannien och Samväldet, en med politiska förtecken. Förenklat kan saken beskrivas som att man antingen anser att de brittiska soldaterna var "lions led by donkeys", efter ett klassiskt men dock omtvistat citat, eller att man först och främst pekar på vad Storbritanniens krigsinsatser trots allt åstadkom: att man vann kriget. Sedan anti-krigsboksboomen kring 1929 har den så att säga pacifistiska historietolkningen haft ett dominerande inflytande över det kollektiva krigsminnet i Storbritannien. Efter kalla krigets slut och fredsrörelsens tillbakagång har detta perspektiv dock kommit att ifrågasättas. I det sammanhanget ger uppgrävda skelett i brittiska uniformer och stora krigskyrkogårdar en retorisk fördel åt dem som åter vill sätta krigets offer först på agendan.

Ett aktuellt exempel på denna problematik är bakgrunden till det arkeologiska arbetet med att gräva ut en massgrav vid byn Fromelles i norra Frankrike, ett arbete som inleddes i april 2009 och som resulterat i 250 uppgrävda kroppar.¹² Bakgrunden är följande: Den 19 juli 1915 gjordes ett australiskt-brittiskt anfall mot de tyska linjerna vid byn Fromelles. Anfallet kom att betraktas som ett militärt fiasko. Det blev också en viktig del av

11. Se exempelvis Neil Tweedie, "Sacred' battlefield still gives up its dead", *The telegraph*, elektronisk upplaga, 11/11 2000, <<http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1373997/Sacred-battlefield-still-gives-up-its-dead.html>>, 25/8 2009. Trupper från Storbritannien, dåvarande Sydafrika, Australien, Nya Zeeland, Canada, Västindien och dåvarande Indien, liksom nuvarande Irland m. fl. länder, bar i stort sett samma uniform och stred och begravdes ofta tillsammans under kriget.

12. Se Commonwealth war graves commission, <<http://www.cwgc.org/fromelles>>, 25/9 2009; David Murray, "Relics from World War 1 to help identify buried soldiers", *The Courier-Mail*, elektronisk upplaga, 21/8 2009, <<http://www.news.com.au/couriermail/story/0,23739,25958840-954,00.html>>, 25/8 2009. I Sverige uppmärksammades grävningarna vid Fromelles för övrigt med en liten notis i *Svenska dagbladet* (5/5 2009). Senaste gången grävningarna på västfronten dessförinnan nämndes i svensk press var – mig veterligen – med en liten bild av grinande dödsallar i *Metro* år 2001 (20/6 2001).

det nationella trauma som första världskriget fortfarande utgör i Australien. Tyskarna begravde de stupade fiendesoldaterna i stora massgravar, som efter de följande årens strider inte kunde återfinnas. Officiellt blev soldaterna rapporterade som "saknade".

En grekiskfödd lärare i Australien, Lambis Englezos, tog kontakt med mig för sju år sedan. Han hade då sedan en tid försökt lokalisera massgravarna i syfte att få platsen undersökt och begrava kropparna på en krigskyrkogård. I detta arbete drog han in alla som kunde hjälpa honom, och Englezos lyckades, med hjälp av stor ihärdighet, få inflytelserika australiska politiker att tala för saken. Denna fick då ett eget liv bortom hans kontroll när myndigheter, politiker, militärer och akademiker antingen ville driva projektet själva eller stoppa det. Somliga hade intresse av att lyfta fram katastrofen vid Fromelles – och gärna hela den militära insatsen under första världskriget och kanske även i Irak och så vidare – medan andra hellre såg att de stupade fick ligga kvar orörda, tillsammans med alla minnen. Den i Australien kontroversiella relationen till England, både i samtiden och historiskt, gjorde debatten än mer infekterad. Till detta kom även den befogade oron för oöverskådliga följder av praktisk, ekonomisk och etisk natur om Fromelles skulle bli ett prejudikat – något som skulle medföra krav på att alla massgravar från såväl första världskriget som andra krig skulle grävas ut och att alla saknade skulle ges en grav.¹³ Invändningarna till trots sattes projektet i gång, och efter ett anbudsförfarande fick Oxfords universitetsarkeologer uppdraget. I syfte att möjliggöra identifikation av de uppgrävda uppmanades, via media, i april 2009 anhöriga till de saknade att kontakta myndigheterna. De ombads även att upprätta släkträd, så att lämpliga personer för DNA-tester skulle kunna väljas ut. DNA-analyserna av de stupade har emellertid just påbörjats.¹⁴

Avslutningsvis skall påpekas att även den läsare som inte begriper ett ord franska med *L'archéologie de la Grande Guerre* ges en tydlig föreställning om detta säregna krigs unika tredimensionalitet, eller materialitet om man så vill. Åtskilliga färgbilder från de senaste 20 årens utgrävningar i Nordfrankrike illustrerar mycket väl vad som har täckts över av lera, jord och grus efter kriget

13. Till skillnad från Storbritannien och Samväldet har USA en sådan praxis, med antropologer anställda av försvarsmakten, men denna gäller inte för första världskriget. Se Joint POW/MIA accounting command, <<http://www.jpac.pacom.mil>>, 25/8 2009.

14. Se Australian Fromelles project group, <<http://www.army.gov.au/fromelles>>, och Commonwealth war graves commission, Media release, "New website seeks next of kin for Fromelles war dead", <<http://www.cwgc.org/fromelles/scripts/download.php?file=85>>, och "DNA tests begin on remains on hundreds of WWI soldiers", <<http://www.cwgc.org/fromelles/scripts/download.php?file=279>>, 25/8 2009.

och gör det hela väldigt klart, även utan ord. En av de mest uttrycksfulla bilderna är, enligt min åsikt, ett vid första ögonkastet ganska ordinärt fotografi som dokumenterar en utgrävning. Motivet är ett tvärsnitt genom en efter kriget igenfylld skyttegrav, där mängden krigsskrot som grävts ned på platsen synliggörs – något som måste multipliceras med kanske upp emot 4 000 mil, eller ett varv runt jorden. En annan minst lika betydelsefull bild illustrerar den vanligaste typen av massgrav under kriget: döda soldaters kroppar längs botten av en skyttegrav som sedan hastigt skyfflats över.